

Reşidüddin Fazlullah'ın Türk-Moğol Boyları üzerine Tarih Yazma Metodolojisi

MEHDİ HUŞMEND NEHEND*

Öz: İlhanlılar döneminde tarihsel durum ve zemine uygun olarak şifahi ve yazılı kaynaklar, bilim ve hâkimiyet halkalarının Türk ve Moğul tarihi konusunda tarih yazma istekleri doğrultusunda olmuştur. Reşidüddin Fazlullah kendi zamanına ait gerçeklerin etkisi altında, tarihsel yazılı kaynakları düzenlemiş ve onları inceleyerek dengelemiş ve sonuç olarak sözlü rivayetlerle kendi tarihsel tarzını yaratmıştır. Reşidüddin kendi yazılarını araştırma alanında ve şifahi kaynaklarla beraber düzenlemiş ve geçerliliği Türk ve Moğul rivayetlerine vermiştir. O her tür tarihsel ve yazılı rivayetleri ki şifahi söylenceler ve boyların kuruluşu hakkında bilgiler tarafından doğrulanmayınca kendi yazılarına aktarmamış ve sadece onların adlarından bahsederek tarihsel bağlamından çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih yazımı, Reşidüddin, Moğollar, Türkler

Methodology of History of Rashiduddin Fazlullah on Turkish-Mongolian Tribe

During the rule of Ilkhanate, through the created historical background and contexts, in the relationship of knowledge group with the circle of sovereignty, oral and written sources as well as the will to create historiographical works, had appeared in the history of Turks and Mongols theme. Rashid-al-Din Fazlullah Hamadani, wrote the history of Turks and Mongols under the influence of the realities, needs and necessities of his time, by arranging the resources of the Mongols historical texts and comparing and analyzing them with data from other sources and finally, he strengthened his writing by appealing to oral narratives. Rashid al-Din has measured his writings in the field of study, along with oral resources and has given authenticity to oral narratives of Turks and Mongols. He has not set up any historical and written narrative in his own compilation that did not confirm oral narrator's words and the structure of the its existing clans and he has removed its relevance from its historiography with a brief reference to the origin of the narrative.

Abstract: Key Words: Historiography, Khajeh Rashid al-Din, Mongols, Dynasty Institution, Turks.

*Tebriz Üniversitesi Hukuk ve Sosyal bilimler Fakültesi Tarih bölümü Doktora Öğrencisi, mehdinahand24@gmail.com

Giriş

Hicri 7. asrın tarihi ve sosyal koşulları göze alınca İslam tarihinde bu dönem, Türklerin kimliklerini geri kazandıkları ve dünya ve İslam tarihinde kültürel ve dilsel anlamda önemli ve etkili bir şekilde ortaya çıktıkları dönem olmuştur. Türklerin farklı kimlik gruplarında ve dilsel, fikinsel, kültürel farklı özellikleri ile İslam dininin ilk doğuş ve yayılışından itibaren tarihi ve dini belgelerde izlerine raslamak mümkündür. İslam dininin etki alanındaki topraklara geçtikten ve etkili olduktan kısa bir süre sonra, yöneticilik becerileri ve askeri güçlerinden dolayı, Türk sultanları İslam topraklarının geleceğini ve hükümetini ele almışlardır. Bu dönemden sonra, özellikle Selçuklular önderliğinde olan Türk budunları İslam dünyasının politik dengelerini değiştirmiştir. Türkler dini göstergelere uymuş, kendi aşiret yapıları ve güç hiyerarşileri ile takdir edici savaşlar yapmışlar ve bu savaşlar zaman geçtikçe bile önemini yitirmemiştir. Türklerin bu dönem sosyal ve tarihi yaşantıları, İslam topluluğu içerisinde bulunmaları göz önüne alınarak anlaşılabilir. Bu dönemde Selçuklular Türk kimlikli en büyük göçebe grup olarak müslüman topraklarına geçmişlerdir; oysa onlar önceden müslüman olmuş ve kendi gelecekleri için yetkiye sahiplerdi.¹ Selçuklular tüm dilsel ve kültürel kimlikleri ile yeni koşullara adapte olabilmeye ve ihtiyaçlarla tesisleri kendi istekleri doğrultusunda kullanma yeteneğine sahiplerdi.² Selçukluların müslüman topluluk ve dinsel kimliği ile uyumları o kadar iyi olmuştu ki onlar en önemli tarih yapan grup oldukları halde, kendi yarattıkları tarihsel olaylara bile dikkat etmemiş ve tarihlerini resmi olarak ele almamışlardır.³ Hicri 6. asırda Türk ve Moğol toplulukları arasındaki etkileşim sonucunda ise kendine özgü tarihsel süreç başlamış ve bu süreçte Moğol liderlerinden Timuçin adlı biri Moğolistan'da Türk ve Moğol boylarının önderliğini ele almıştır. Timuçin kendine özgü sert yapılı askeri ve politik usüllere dayanarak, zaten iki farklı kimliğe malik olan Türk ve Moğol ailelerini birleştirerek yeni boylarla birlikte görünüşe göre birleşik ama aslında ayrı etnik gruplu

¹Osman Aziz Başan, "The Great Seljuks in Turkish Historiography", Phd, University of Edinburgh, 2002, s.76.

² Rene Grouse, *Çehre-i Asya*, Çev. Ghulamali Sayyar, Tahran, 1375, s.61.

³ Muhammed bin Abdul-Jabbar Utbi, *Tercüme-i Tarih-i Yemini*, Nasih bin Zafer Carfadegani, Tashih-i Cafer Şuar, Tahran, İntişarat-İlmi Ferhengi, 1374, s.9.

askeri güç yaratmıştır. Bunlar, sonraları tarihsel olaylarla, göçler ve aralıklarla tekrarlanan savaş yolculuklarıyla kaderlerini birleştirerek kendi varlıklarını ve kimliklerini Moğol imparatorluğu topraklarında yaşatmışlardır.⁴

Moğolların Hicri 7. asrın başlarında büyük İslam topraklarını fethettikten sonra doğal olarak bu tarihsel gerçeklik, İslam topraklarını da kapsamı altına aldı. Hicri 7. yüzyılın başlarında Moğollar kendi saldırılarıyla İslami hükümetlerini ortadan kaldırmış ve dini topluluk ilkelerini halifelik organı ile birleştirmiştir. Ayrıca aynı yüzyılın ortalarında, İlhanlılar hükümetini oluşturmak amacıyla, Türk ve Moğol kabileleri Cengiz Hanın onlara bahsettiği yapı ve disiplinle birlikte kendi İslam dışı inançlarıyla İslam hükümdarları ve halifeliği topraklarına geçerek H.656 (1258) yılında halifeliği devirdiler. İslam dışı Moğol ve Uygur Türk boyları bu savaş ve idari güçlerin çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Bu kabileler İslam topraklarına yayıldıklarında yerli Türk, Arap ve Tacik kabileleri İslami hükümet çerçevesinde yeni islami kimlik kazanmışlardı ve onların kültür ve inançları büyük değişim göstermişti. Moğollar kendileriyle savaş ve katliam sonucu destek veren maceracı savaşçı güçler ile birlikte kültür, inanç, dil ve en önemlisi tarihsel bilgi getirmişlerdir. Bu durum daha sonra tarih kitapları yazma ve kapsamlı ulusal yaklaşımlara ulaşmıştır. Reşidüddin Fazlullah Hoca en tanınmış İslam tarihi bürokratlarından biri olarak Türk ve Moğol tarihini yazma unsurlarından olan ünlü eseri *Camiut-Tevarih* kitabını miras olarak bırakmıştır.⁵

Reşidüddin Fazlullah'ın Bakış Açısından Tarihın Yeri ve Önemi

Fazlullah bin Ebi El-Heyrat ve Reşid Tabib Hemedani olarak bilinen, Moğul İlhanlıları döneminin hekim, vezir ve tarihçisi, yaklaşık H. 648(1247) yılında Hemedan'da bilim sahibi ve etkili bir ailede dünyaya göz açtı. O atasından öğrendiği tıp ilminden dolayı Abaqa Han (1262-1279) döneminde İlhanlılar sarayına geçti ve yükseliş dönemini geçirdikten sonra H 669 (1268) yılının sonlarında 7. Moğol İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın yanında görev yaptı. Reşidüddin "bilim sahibi, akıllı, fikirli ve

⁴Rene Grouse, *İmpiraturi-e Şhraneverdan*, Çev. Abdülhüseyin Meykede, Tahran, Būngah-i Tercüme ve Neşr-i Kitap, 1353, s.349-354.

⁵Menuçehr Mürtzevi, "Cami üt-Tevarih ve Müellif-i Vakii-i An", *Mecelle-i Danişked-e-i Edebiyat ve Ulum İnsani*, 56, Tebriz 1340, s.92;

becerikli insanları” kast ederek tarihi şöyle açıklıyor: “Herhangi bir eşi ve benzeri az bulunan sıra dışı ve tuhaf olayların kaydı ve düzenlenmesi, ve onun defterlerde kaydedilmesidir.”⁶ Öncelikle bunun farkında olunulmalı ki Reşidüddin belirttiği gibi ve onun tarihini yazdığı ve konu ettiği kabile ve hükümetler tarihsel bilince maliklerdir. Mesela; Sultan Gazan ve Sultan Muhammed Hüdabende gibi hükümdarlar Türk ve Moğol tarihini biliyorlardı.⁷ Reşidüddin şöyle der: “Moğollarda ata-baba kültürlerini yaşatmak alışkanlıktır ve dünyaya gelen her çocuğu eğitip soylarını öğretirler.”⁸ Cengiz Han’ın hanedanının başka üyeleri ve diğer büyük Moğol liderlerinin tarihin “gerçek dışı” olan rivayetleri üzerine düşünceleri Moğol tarihinden anlatılan bazı hikayeler Moğollar arasında tarihsel bilginin varlığının göstergesidir.⁹ Bu gerçek Reşidüddin’in çalışmalarını bazı yönlerden etkilemiştir ve metodolojisinin güçlendirilmesi için şifahi olan kaynaklara yönelmesine neden olmuştur. Reşidüddin’in büyük eserinin giriş bölümünde İlhanlı Gazan Han’ın uygulamalarının tarihini yazması gerektiğine vurgu yaparak tarih yazıcılığını kendi iç isteği olmadığını bildirmiş ve böylelikle işin aşırı büyüklüğünü belirtmiştir. O yazdığı türlü eserlerinden “eşi bulunmaz” sıfatını sadece Camiü’l Tevarih kitabına vermiştir.¹⁰ Diğer taraftan Sultan Muhammed Hudabende bu kitabın yazılarının tümünün doğru olduğunu ve “hiç kimsenin itiraz edemediğini” söylemiş ve tüm Türk ve Moğol tarihini bilen şahısların hepsi bu tarihi gerçek bulmuş ve “inkar edilemez olduğunu ve ondan daha doğru, daha araştırmacı ve daha açık tarih kimse yazmamıştır”¹¹ demiştir. Gazan Tarihi’nin giriş bölümüne baktığımızda İlhanlıların resmi tutumlarının etkisi Reşidüddin’in tarih yazma çalışmalarında açıkça görülmektedir.

Hoca’nın bakış açısından, tarih yazıcılığı “hekimler ve alimlerin alışkanlık ve işi” olmuştur bunun yanı sıra tarih yazıcıları insanların “ardılları ve torunlarının” ahlak öğretmenleridirler ki “her çağın önemli iyi ve kötü olaylarını” gelen nesillerin

⁶Hoca Reşidüddin Hemedani, *Cami Üt Tevarih*, Tashih ve Tahşiye Muhammed Roşen, j 1, Tahrân, Neşr: Albürz, 1373, s.32.

⁷Hemedani, a.g.e., s.8 ve 28-29.

⁸Hemedani, a.g.e., s.223.

⁹Hemedani, a.g.e., s.24 ve 309.

¹⁰Hemedani, a.g.e., s.9.

¹¹Hemedani, a.g.e., s.14.

geçmişteki durumları görmesini oluşturmuşlardır.¹² O tarihsel kanıtların getirmesi ile tarihin mutlak önemini ve tarih yazıcılarının makamını belirtmiş ve sonuçta “hatipler ve tarihçileri” hükümetlerin “en büyük ve en iyi” duacıları olarak adlandırmıştır. Onun bakışından tarih yazıcıları kendi zamanlarının tüm ilimlerinde başarılı ve becerikli olmalıydılar.¹³ Reşidüddin’in bakışına göre tarihçinin bu yeri daha çok Cengiz Han’ın yükselişi ile ilgilidir. Bunun nedeni ise bu olayın büyük ve olağanüstü tarihi olay olmasıdır ve bu tarih yazıcılığında önemli bir nedendir ki tarih boyunca hiç bir olay Cengiz Han’ın yaptığı düzenlemelerden büyük olmamıştır.¹⁴ Bu düzenlemeler tamamıyla bir yüce amaç doğrultusunda olmuştur “az bulunan durumlar ve büyük olaylar Moğol devletinin yükselişi sırasında yaşanmış günlerin, ayların geçmesi ile, yılların kayboluşuyla eskimez ve gizli kalmaz”.¹⁵

Reşidüddin Fazlullah’ın Tarih Yazıcılığında Türk ve Moğol Tarihi ile İlgili Konular ve Sorunlar

Türk ve Moğol tarihinin en önemli sorunu olarak, yazılı “doğru” kaynakların olmaması ve diğer taraftan “sahte” eserlerin yaratılmasıdır. Bu tarihsel paradoks, her zaman Türkler ve Moğollarla ilgili politik ve pratik bilgi eksikliğini göstermektedir. Bu yüzden H. 7. yüzyılda Türk ve Moğol hanları ve liderleri önderliğindeki Türkistan kabilelerinin etkili hareketleri, sadece kabile ve şehir seçkinlerinin bakışından değil İlhanlılar ve Moğol sultanlarının bakışından da gizli kalmamıştır. Böylece, Reşidüddin Fazlullah İlhanlı hükümetinin resmi tarihini yazarken ciddi güçlükler ve sorunlarla karşı karşıya kalmış olmalıdır. Reşidüddin’in ‘Gazan Tarihi’ hakkında olan sorunlar ve konuları şu şekilde sınıflandırmaktadır:

- a. Konu dışı yazılı tarih yazma kaynaklarının olmaması,
- b. yazılı tarih yazma kaynaklarının “sahte” yanlış ve güçsüz olması,

¹² Hemedani, a.g.e., s.33.

¹³ Hemedani, a.g.e., s.12.

¹⁴ Hemedani, a.g.e., s.32.

¹⁵ Hemedani, a.g.e., s.35-36.

- c. tarih yazma kaynaklarının yetersiz ve kronoloji dışı olması,¹⁶
- d. sözlü anlatıların çeşitli ve bazen çelişkili olması,
- e. “Altan Defter” kutsallığı nedeniyle İlhan tarafından her hangi bir yazılı belgeyi sağlamamak.

Tarih-i Gazani ve Reşidüddin'in Tarihyazma Kaynakları

Reşidüddin *Cami'ül Tevarih* eserinin birinci cildinde, Camiü'l Tevarih eserinin Cengiz Han, ataları ve onun soyundan gelenler özellikle İlhanlılar, Sultan Gazan Han'a kadar olan kısım ele alınmıştır.¹⁷ Reşidüddin kitabın başlangıç bölümünde kendi yazma nedenini konu etmiş ve eleştirel bakışıyla Moğolların etkili savaşlarının ardından söylenen anlatıları özetlemiştir.¹⁸ O önceki eserlere bu negatif bakışıyla, Türk ve Moğol tarihinin tarih yazıcılığı konusunda kendisinin doğru olarak gördüğü kaynakları özetlemiştir.¹⁹ Reşidüddin genellikle kendi kitabının diğer bölümlerinde de gösterdiği gibi kendi tarihyazma kaynaklarının gerçek durum ve koşulunu kontrol etmiş ve onları Cengiz Han'ın hazinesinde korunan anlatılar ve hikayeler olarak bilmıştır. Reşidüddin'in önemli kaynaklarından en önemlisi İlhanlı emir ve hükümete yakın şahıslarda bulunan ve “Altan Defter” denilen eserdir.²⁰ Altan Defter Moğolların ve onlara yakın Türklerin kökenlerini araştırma konularını içermektedir. Bu yazılı anlatılar ve hikayeler ilk kez bir tarihçinin ulaşımına sunulmuştur. Böylelikle İlhanlıların güvenle kabul ettikleri ilk tarihçi olmuştur.²¹ Bazı araştırmacıların, Camiü't Tevarih'i sadece Moğolca ve Çince metinlerin Farsçaya çevirmek ve bunları birbir anlatmaktan ibaret olduğu iddialarına bakmayarak Reşidüddin'in kendi metodolojisi ile tarihini düzenlediğini göre-

¹⁶ Paul D. Buell'in araştırmalarına esasen “Altan Depter” ve “Kök Depter” raporları kronolojik verilmiştir. Bkz. Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Many land, and Oxford 2003, s.105 ve 182.

¹⁷Pervin Azer Türkmeni, “Reşidüddin Fazlullah Hemedani ve Cami Üt Tevarih”, *Peju-heşname Ülum İnsani*, 34, Daneşgah şehit Behişt, 1381, 220.

¹⁸ Hemedani, a.g.e., s.34-35.

¹⁹Thomas T. Allsen *Cultura and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge Studies in Islamic Civilization. Cambridge University Press, 2001, s.78.

²⁰ Hemedani, a.g.e., s.227.

²¹ Hemedani, a.g.e., 104; Mehdi Ziyai, *Tarih-i Cihangüşayi Cüveyni ve Aine-e Cami'üt Tevarih Reşidi ve Berresi-e Zeban ve Beyan-e her do Kitap, İntişarat-i Leyali*, 1388, s.70.

ceğiz.²² Jone Paul, Reşidüddinin kullandığı kaynakların Avrupa ve Doğu Asya kaynakları olduğunu anlamış; ama bilinen kaynaklardan başka, kendi iddia ettiği eserlere dokunmamıştır.²³

Reşidüddin kendi eserinin değişik yerlerinde, *Altan Defter*²⁴, *Turat*²⁵, *Hatay Tarihi*²⁶ gibi eserlerden, İbn Asir'in yazdığı *Elkamil-i fi Tarihi*²⁷, *Tarihi Cihanguşayi Cüveyni*, Hoca Nasireddin Tusi'nin eseri olan *Fetihname*²⁸ den ve bazı dikkatleri nazara alarak *Moğulların Gizli Tarihini*'den²⁹ de kendi tarihyazma geleneğine uygun yazılı kaynaklar olarak bahsetmiştir. Reşidüddin kendi yazısında açıkca Moğolların hakimiyeti altında olan milletlerin tarihi kaynaklarının varlığını söylemiştir. Adı geçen dönemde Moğol imparatorluğu kendi döneminin en geniş topraklara malikti ve “yer yüzünün yaşam alanları Cengiz Han'ın ailesinin emrinde” idi. Bu nedenle Reşidüddin Hoca'nın bilgi kaynaklarını birçok alim ile farklı coğrafi bölgelerden Hatay, Türkistan, Hint, Keşmir, Tibet, Uygur ve Arap ve batılı kavimler oluşturuyordu.³⁰ Reşidüddin Hoca'nın tanıklığıyla bu “dinler ve milletler” in her biri kendi halklarının tarihi, hikayeleri ve inançlarına ait bir yazılı nushaları vardı. Yazılı olmayan kısımları ise ağızdan ağıza aktarılarak gelen bilgiler oluşturmuştur.³¹ Reşidüddinin sürekli belirttiği gibi Moğol İlhanının emrini takiben, Türk ve Moğol tarihini yazmaya başlamıştır. Reşidüddin Gazan Han'ın anlatılar alanında en bilgin insanlardan biri olmasını nazara alarak, Camiü'l Tevarihî kusursuz yazmaya çalışmıştır. Reşidüddin yazılı anlatıları tamamlamak için, onların sıralanması ve düzene salınmasında İlhan yönetimi altında bulunan “çeşitli Hatay, Hint, Uygur, Kıpçak ve başka milletlerin ve inançların bilgin ve hakimlerinden” ve “halkın tüm esnaf ve bölümlerinden” yararlanmıştır.³²

²² Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Facts on File, Inc. New York. 2004, s.386.

²³ Buell, a.g.e., XLII.

²⁴ Hemedani, a.g.e., s.227, 592.

²⁵ Hemedani, a.g.e., s.47.

²⁶ Hemedani, a.g.e., s.646.

²⁷ Hemedani, a.g.e., s. 306.

²⁸ Türkmeni, a.g.e., s.207.

²⁹ Buell, a.g.e., s.111.

³⁰ İbrahim Kafesoğlu, “Türk Tarihinde Moğullar ve Cengiz Meselesi”, *Tarih Dergisi*, 8, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1953, s.106.

³¹ Hemedani, a.g.e., s.9.

³² Buell, 2003, 217.

Sonuç

Türk ve Moğol kabilelerinin İslam topraklarına gelmesiyle, Moğolların tarihi bilgisi ve dikkatleri nedeniyle önemli tarih yazma çabaları yaşanmıştır. Bu çalışmalar dini, genel, hanedan ve hatta evrensel tarih yazma alanlarını kapsamıştır. Reşidüddin Fazlullah'ın *Cami üt Tevarih*'in kapsamlı kitabını İlhan'ın emri üzerine yazdığı ve nihayetinde onu teyit ettiği düşünüldüğünde, resmi görünümün Türklerin ve Moğolların tarihi üzerindeki etkilerinin derinliği açıktır. Evrensel tarihin yazımı İlhan'a ilgi duysa da, kabilelerin ve toprakların egemenliği başında olduğu dönemde Türk ve Moğol kabileleri tarihinin doğru yazılması vurgulanması ilginçtir. Hoca'nın çeşitli tarihleri arasında, kavim-il tarihi, kendine özel metodoloji alanında bir yenilik ve inovasyon göstergesidir. O, Türk ve Moğolların tarihini sözlü ve yazılı epistemolojik bilgiye dayanarak yazmış ve sonuçta Sözlü anlatıları sözlü anlatılar ve boyların görünen yaşam alanında doğrulanmasıyla kanıtlamıştır. Elbette bu anlaşılabilir bir durumdur, çünkü Gazan Han Türk ve Moğol töre ve geleneklerine dayanarak, il gücü ve kurumları ile egemenliği elde etmiş, onun ve Hocan'ın çıkış noktası da il yaşamı ve düşüncesinden kaynaklanmıştır. Cengiz hanedanlığının dayanıklılığı, ailesinin Moğol tarihin benimsemekten dolayı bu önemli görev, tarihçiler tarafından dağıtıldığı durumda, Hoca'nın ele aldığı konu ne kadar önem taşıdığı aydınlaşır. Reşidüddin Hoca *Tarih-i Mubarek Gazani* kitabında, zaman ve mekân boyutuna bağlı olarak galiba sıklıkla çelişkili ve düzensiz, yazılı ve sözlü anlatımlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle, tüm yazılı ve sözlü anlatılar Türk ve Moğol kabilelerinin nesnel yaşantısında test edilmiş ve vücut yapısı, metnine uymayan anlatılar kaldırılmıştır. Öte yandan, Reşidüddin kabilelerin ve üyelerin savaşlarda, kıyılarda ve olaylarda yer almasına kendi tarih yazıcılığında önem ve asalet sağlamağna rağmen; savaşlara ve olaylara önem vermemiştir.

KAYNAKÇA

ATWOOD, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Facts on File, Inc. New York. 2004.

ALLSEN, Thomas T., *Cultura and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge Studies in Islamic Civilization. Cambridge University Press. 2001.

BAŞAN, Osman Aziz , *The Great Seljuks In Turkish Historiography*, PH.D Thesis, University of Edinburgh, 2002.

BUELL, Paul D, *Historical dictionary of the Mongol world empire*, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Many land, and Oxford 2003.

GROUSE, Rene, İmpiraturi-e Sehraneverdan, Çev. Abdülhüse-yin Meykede, Tahran, Büngah-i Tercüme ve Neşr-i Kitap, 1353.

GROUSE, Rene, *Çehre-i Asia*, Çev. Ghulamali Sayyar, Tahran, 1375.

HEMEDANİ, Hoca Reşidüddin, *Cami Üt Tevarih*, Tashih ve Tahşiye Muhammed Roşen, j 1, Tahran, Neşr Albürz, 1373.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Tarihinde Moğullar ve Cengiz Meselesi*, *Tarih Dergisi*, 8, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1953. 105- 136.

MÜRTEZEVİ, Menuçehr, “Cami üt-Tevarih ve Müellif-i Vakii-i An”, *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat ve Ülum İnsani*, 56, Tebriz 1340. 31-92.

TÜRKMENİ Azer Pervin, “Reşidüddin Fazlullah Hemedani ve Cami Üt Tevarih”, *Pejuheşname Ülum İnsani*, 34, Daneşgah şehit Behişt 1381. 191-220.

UTBİ, Muhammed bin Abdul-Jabbar, *Tercüme-i Tarih-i Yemini*, Nasih bin Zafer Carfadegani, Tashih-i Cafer Şuar, Tahran, Şerekt-i İntişarat-i İlmi Ferhengi, 1374.

ZİYAI, Mehdi, *Tarix-e Cihangüşayi Cüveyni ve Aine-e Cami Üt Tevarih Reşidi ve Berresi-e Zeban ve Beyan-e her do Kitap*, İntişarat-i Leyali, 1388.